

Pastoralna skrb djece s autizmom

Varkaš, Emilia

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Catholic Theology / Sveučilište u Splitu, Katolički bogoslovni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:202:438850>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-05**

Repository / Repozitorij:

[Repository of The Catholic Faculty of Theology
University of Split](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

SVEUČILIŠTE U SPLITU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET
DIPLOMSKI TEOLOŠKO-KATEHETSKE STUDIJ

EMILIA VARKAŠ

PASTORALNA SKRB DJECE S AUTIZMOM

DIPLOMSKI RAD

iz Religiozne pedagogije i katehetike

kod doc. dr. sc. Mihaela Provića

Split, 2020.

SVEUČILIŠTE U SPLITU

KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Emilia Varkaš, kao pristupnik za stjecanje zvanja magistra/magistrice katehetike, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo moga vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskog rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 17. lipnja 2020.

Potpis

SADRŽAJ

SAŽETAK	3
UVOD	4
1. POVIJEST I OBILJEŽJA AUTISTIČNOG POREMEĆAJA	6
<i>1.1. Dijagnostika i karakteristike ponašanja osoba autističnog poremećaja</i>	7
<i>1.2. Mogući uzroci nastanka autističnog poremećaja</i>	9
<i>1.3. Moguće terapije za osobe autističnog poremećaja</i>	11
1.3.1. Bihevioralna terapija	11
1.3.2. Terapijsko jahanje	11
1.3.3. Terapija glazbom.....	12
1.3.4. Terapija crtanjem.....	13
2. TRENUTNA SITUACIJA AUTIZMA U GRADU SPLITU I PASTORALNA SKRB ZA DJECU AUTISTIČNOG POREMEĆAJA	14
<i>2.1. Centri i ustanove u Splitu koje se skrbe za djecu s autizmom</i>	14
<i>2.2. Plan i program skrbi autistične djece u ustanovama u Splitu</i>	15
<i>2.3. Pastoralna skrb autistične djece u župnoj zajednici</i>	17
2.3.1. Pogled Crkve na autizam.....	19
2.3.2. Crkveni dokumenti o pastoralnoj skrbi osoba s teškoćama u razvoju	20
<i>2.4. Pastoral obitelji djece s autizmom</i>	21
2.4.1. Roditelji kao prvi i najvažniji odgajatelji	22
2.4.2. Odnosi unutar obitelji djece s autizmom	23
<i>2.5. Vjeroučitelji i katolički vjeronauk</i>	24
2.5.1. Poučavanje vjeronauka djece s autizmom u školi.....	25
2.5.2. Metodička načela posebne kateheze za djecu s autizmom	26

3. SPOSOBNOST AUTISTIČNE DJECE I MOGUĆNOST NJIHOVOG DJELOVANJA U RADU S INSTITUCIJAMA, ŽUPAMA, RODITELJIMA I VJEROUČITELJIMA	28
3.1. <i>Za što su sposobna odnosno nesposobna autistična djeca</i>	28
3.2. <i>Sakramenti inicijacije za djecu s autizmom i kriteriji za primanje sakramenata.....</i>	29
3.3. <i>Mjesto i poslanje osoba s autizmom u društvu i Crkvi</i>	30
3.4. <i>Sudjelovanje u liturgiji djece s autizmom</i>	32
ZAKLJUČAK	33
LITERATURA	34
SUMMARY	39

SAŽETAK

Autizam je poremećaj koji se pojavljuje u prve tri godine i traje tijekom cijeloga života. To je vrsta poremećaja u kojoj dijete ne može razviti normalno socijalno ponašanje. Ostali simptomi autizma su nemogućnost govora, kompulzivno i ritualno ponašanje i čudna navezanost na predmete. Uzrok nastanka autizma je nepoznat. Kao moguće uzroke neki autori navode genetiku i moždana oštećenja. Postoje različite terapije i metode za pomoć oboljelima: bihevioralna terapija, terapija glazbom, likovna terapija, terapija crtanjem i brojne druge. Također postoje centri i ustanove koje nude pomoć i odgovarajuće obrazovanje oboljelima. U radu se baziram na grad Split gdje se nalaze Centar za autizam i Centar za odgoj i obrazovanje „Juraj Bonačić“. Uz brojne terapije i ustanove djeci je potrebno osigurati i određenu pastoralnu skrb. Izdani su i brojni dokumenti koji govore o pastoralnoj skrbi osoba s poteškoćama gdje se ističe jednakost i dostojanstvo svake osobe. Ističe se potreba za katoličkim obrazovanjem, sudjelovanjem na liturgiji i primanjem sakramenata. Pomoć nije potrebna samo oboljeloj djeci nego i njihovim roditeljima koji su svakodnevno izloženi osudama. Posebice su važni vjeroučitelji koji djeci svojim primjerom i poučavanjem daju smisao i potiču da budu bolji, pomažu prilikom stjecanja povjerenja u ljude koje je temelj međuljudskih odnosa.

Ključne riječi: Autizam, terapija, centri i ustanove, pastoralna skrb, obitelj i integracija u društvo.

UVOD

Tema ovog diplomskog rada je „Pastoralna skrb djece s autizmom“. Odabrala sam ovu temu jer me zanima rad s djecom s posebnim potrebama, njihov razvoj i uloga u društvu te kako bih ukazala koliko je bitna pastoralna skrb da bi se autistična djeca bez velikih poteškoća integrirala u društvo. Autizam se smatra vidom *razumske sljepoće*, a autistična djeca se smatraju kao djeca koja su *otuđena od okoline*. Nerijetko se ističe njihova genijalnost u pamćenju, orijentaciji, glazbi, slikanju, brojanju no, ipak češće ih se prikazuje kao teško prihvatljive osobe čime je zasjenjena njihova genijalna strana. Često i sami roditelji doživljavaju nerazumijevanje od strane okoline. Posljednjih godina u Hrvatskoj i u svijetu značajno se povećao broj djece s poremećajem iz spektra autizma. Usprkos raširenosti autističnog poremećaja i dalje ima poteškoća u razrješenju uzroka te bolesti. Ni jedan pokušaj liječenja autizma nije se pokazao djelotvoran. Svako dijete s poremećajem iz spektra autizma je drugačije i ne postoji univerzalni pristup u radu, zato je potrebno kombinirati više metoda. Problem današnjice je što nema dovoljno educiranih odgajatelja, stoga djeca s autizmom ostaju često zapostavljena pa tako i njihov razvoj postaje usporeniji. Ovim radom bih željela ukazati kako na najbolji način postupati s autističnom djecom. Željela bih prikazati koliko je bitno dijagnosticirati autizam u ranoj dobi i osvrnuti se na njihovu pastoralnu skrb, vjeroučitelje, svećenike, ustanove i roditelje i time ukazati koliko su svi skupa bitni za razvoj i prihvaćanje autistične djece.

Rad se sastoji od tri dijela.

U prvom dijelu upotrebljava se *povijesno-deskriptivnu metodu*. Želi se prikazati što je autizam, kako je nastao, koji su njegovi mogući uzroci, karakteristike ponašanja i terapije koje se koriste da bi se što više pomoglo toj djeci da se razvijaju na što bolji način.

U drugom dijelu upotrebljava se *analitičko-deskriptivnu metodu*. Analizira se kakvo je trenutno stanje autistične djecu u gradu Splitu. U Splitu postoje centri i ustanove koje se brinu za djecu s autizmom. Prikazuje se kako se ti centri i ustanove skrbe za autističnu djecu na tjelesnoj, emocionalnoj i djelatnoj razini, kako te osobe žive, za što su sve sposobni, a za što nisu, kako se emocionalno razvijaju, tko im sve pomaže u njihovom djelatnom, tjelesnom i emocionalnom razvoju. Ističe se važnost pastoralnog djelovanja Crkve, kako Crkva gleda na djecu s autizmom te koji sve crkveni dokumenti govore o skrbi djece s autističnim poremećajem. Prikazuje se koliko su roditelji bitni kao prvi i najvažniji odgajatelji, kakav bi trebao biti pastoral obitelji djece s autizmom, kako škola i vrtići djeluju na autističnu djecu i kako bi im trebala pomoći u njihovom

razvoju. Istaknut ću ulogu vjeroučitelja i katoličkog vjeronauka te neka metodička načela posebne kateheze za djecu s autizmom.

U trećem dijelu koristi se metoda *sinteze s aktualizacijom* u kojoj ću sažeti djelovanje obitelji, udruga, vrtića i župa u radu s autističnom djecom. Prikazat ću za što su autistična djeca ne/sposobna, te kakvo je njihovo razumijevanje vjere, odnosno kakva im je djelatna mogućnost s obzirom na vjerski život, koje je njihovo mjesto i poslanje u Crkvi i mogu li primiti sakramente te koji su kriteriji za primanje sakramenata, kako i na koji način sudjeluju u liturgiji i što sve mogu učiniti u vidu pastorala.

1. POVIJEST I OBILJEŽJA AUTISTIČNOG POREMEĆAJA

Pojam autizam razvio je švicarski psihijatar Eugen Bleuler. Opisao je jedan od osnovnih simptoma shizofrenije i tim pojmom označio ponašanje shizofrenih bolesnika koji se povlače u vlastiti svijet, postaju asocijalni i zatvaraju se od svijeta. Taj pojam su prihvatili austro - američki psihijatar Leo Kanner i austrijski pedijatar Hans Asperger i opisali ga kao autistični poremećaj. No, autistična djeca se ne povlače u svijet fantazija nego ograničeno uspostavljaju socijalne kontakte i zbog toga opis koji je dao Bleuler za njih nije prikladan.¹ 1943. godine Leo Kanner opisao je slučaj jedanaestero djece koja su fizički izgledala zdrava, ali su pokazivala smetnje u komunikaciji i govoru. Taj poremećaj je nazvao infatilnim autizmom zbog simptoma i dobi u kojoj se pojavljuje. Po njegovom mišljenju majke su emocionalno hladne i doprinose u razvoju poremećaja kod djece.² Roditelji predstavljaju tu djecu kao da su sama sebi dovoljna, ponašaju se kao da nitko nije prisutan, ne obraćaju pažnju na okruženje i ponašaju se kao da su hipnotizirana. Iz ovoga možemo pretpostaviti da su ta djeca rođena s nesposobnošću uspostavljanja normalnih veza s drugim osobama.³ Poremećaj se prema Kanneru pojavljuje u prve tri godine života, češće u dječaka nego u djevojčica, zahvaća gotovo sve psihičke funkcije i traje cijelog života. Smatrao je da su djeca s autizmom nadprosječno inteligentna, ali za njega glavnu negativnu ulogu u nastanku autizma su imali roditelji, što je kasnije opovrgnuto.⁴

Hans Asperger 1944. godine ne znajući za Kanneru, opisuje sindrom kojeg naziva „autistična psihopatija“, poremećaj koji je jako sličan infantilnom autizmu.⁵ Izlaže kako ta djeca često izbjegavaju pogled u oči, opisuje poremećaj pažnje i govora kod te djece, ograničene odnose s okolinom i nezainteresiranost. Asperger je smatrao da za to postoji genetska pozadina i da su psihopatska stanja nasljedna.⁶

¹ Usp. Helmut Remschmidt, *Autizam - pojavni oblici, uzroci, pomoć*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2009., str. 9.

² Usp. Zorana Bujas Petković - Jasmina Frey Škrinjar (ur.) i sur., *Poremećaji autističnog spektra: značajke i edukacijsko - rehabilitacijska podrška*, Školska knjiga, Zagreb, 2010., str. 3.

³ Usp. Helmut Remschmidt, *Autizam - pojavni oblici, uzroci, pomoć*, str. 10.

⁴ Usp. Zorana Bujas Petković - Jasmina Frey Škrinjar (ur.) i sur., *Poremećaji autističnog spektra: značajke i edukacijsko - rehabilitacijska podrška*, str. 6.

⁵ Usp. *Isto*, str. 3.

⁶ Usp. Helmut Remschmidt, *Autizam - pojavni oblici, uzroci, pomoć*, str. 10 - 11.

1.1. Dijagnostika i karakteristike ponašanja osoba autističnog poremećaja

Autizam na prvi pogled može biti zamijenjen s brojnim drugim poremećajima; kada dijete odbija govoriti, poremećaj emocionalne privrženosti, specifični govorni poremećaj. Zadaća je liječnika ustanoviti ima li dijete autizam ili neki drugi poremećaj.⁷ Dijagnoza autističnog poremećaja postavlja se na osnovi promatranja djeteta u različitim situacijama. Da bi se uspostavila pozitivna dijagnoza autizma osoba mora imati barem četiri karakteristike: smanjeni socijalni odnosi, otpor prema promjenama, smanjena verbalna i neverbalna komunikacija i ograničen raspon interesa za događanja.⁸ Rano prepoznavanje autističnog poremećaja ključno je za napredak djece i osigurava primjeren tretman, vodi boljim socijalnim odnosima, jezičnim sposobnostima i smanjenju nepoželjnog ponašanja.⁹

Do danas je razvijen niz ljestvica za procjenu poremećaja iz autističnog spektra. Jedna od najstarijih je Creakova *nine - point* ljestvica u kojoj su ponuđeni simptomi za postavljanje dijagnoze autizma. To su:

- Velike teškoće pri druženju i igranju s drugom djecom. Dijete je nesposobno za ostvarivanje željenog kontakta ili to pokušava na pogrešan način;
- Dijete se ponaša kao da je gluho i ima ozbiljne poremećaje govora i jezika. Samo poneki govore, ali njihov govor je oskudan i nije gramatički ispravan;
- Pojava otpora prema učenju;
- Dijete ima smanjen strah od stvarnih opasnosti;
- Dijete ima otpor prema promjenama u rutini, uspostavlja uvijek isti red. Ako ga se spriječi u tome uznemiri se;
- Dijete se ne voli maziti;
- Pretjerana hiperaktivnost;
- Dijete izbjegava pogled u oči;
- Dijete je vezano za određene predmete koje neprestano nosi sa sobom, iako mu je potpuno strana njegova stvarna upotreba;

⁷ Usp. Simon Baron - Cohen - Patrick Bolton, *Autizam - činjenice*, Centar za odgoj i obrazovanje „Juraj Bonačić“, Split, 2000., str. 28.

⁸ Usp. Marija Ljubičić - Sonja Šare - Marina Markulin, Temeljne informacije o zdravstvenoj njezi osoba s autizmom, u: *Sestrinski glasnik*, 3 (2014.) 19, Opća bolnica Zadar, str. 232.

⁹ Usp. Klara Popčević - Jasmina Ivšac Pavliša - Sanja Simleša, Razvojna procjena i podrška djeci s poremećajima iz Autističnog spektra, u: *Klinička psihologija*, 8 (2015.) 1, Naklada Slap, str. 20.

- Dijete okreće predmete i potreseno je ako je u tome prekinuto;
- Ponavlja čudne nemaštovite igre i drži se po strani.¹⁰

Simptomi se pojavljuju prije tridesetog mjeseca života. Prvi simptomi koji se mogu primjetiti su rani poremećaj prehrane (prihvatanje samo određene hrane), poremećaj sna, pretjerana mirnoća ili nemir, smanjen interes za igračke, pretjerana anksioznost, emocionalna nepovezanost s roditeljima i nedostatak pogleda u oči koji je jedan od bitnih simptoma autizma.¹¹

Kod osoba s autizmom postoje poteškoće u načinu doživljavanja vanjskog svijeta. Svjesni su da se neke stvari događaju ali nisu svjesni da se događaju njima. Također mogu raditi neke stvari ali nisu svjesni da ih rade. Njihovo učenje je mehaničko, zadatke rješavaju automatski i vrlo uspješno, ali teško će se sjetiti što su radili, sjećanja im potiče okolina.¹²

Djeca s autizmom su sposobni iskusiti emocije, ali nije poznato kako emocije utječu na njih. Dijelovi međumozga koji su zaduženi za emocije, kod osoba s autizmom su oštećena. Zbog toga bi se moglo reći da je sposobnost korištenja emocija u spoznavanju svijeta i samog sebe kod osoba s autizmom narušena. Naime, djeca s autizmom nisu neemotivna, no u svakom aspektu svog života oni su drugačiji od osoba bez autizma.¹³

Sve do 1980. godine smatralo se kako je autistični poremećaj oblik rane shizofrenije. 1980. godine „Dijagnostički i statistički priručnik za mentalne poremećaje“ (DSM - III) uvodi autizam kao posebnu dijagnostičku kategoriju. Infantilni autizam u DSM III definiran je Rutterovim kriterijima, a to su razvojne teškoće u socijalnim odnosima, teškoće u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji. Ovime je autizam odijeljen od shizofrenije no to ne znači da ta djeca ne mogu oboljeti od shizofrenije.¹⁴

DSM - IV (1995.) Poremećaj iz autističnog spektra promatran je kao skupina neurorazvojnih pervazivnih poremećaja koje obuhvaća: Autistični poremećaj, Aspergerov poremećaj, Rettov poremećaj, pervazivni razvojni poremećaj i dezintegrativni poremećaj.¹⁵

¹⁰ Usp. Zorana Bujas Petković - Jasmina Frey Škrinjar (ur.) i sur., *Poremećaji autističnog spektra: značajke i edukacijsko - rehabilitacijska podrška*, str. 8.

¹¹ Usp. *Isto*, str. 103.

¹² Usp. Krno Blažević - Jasminka Škrinjar - Jasmina Cvetko - Lana Ružić, Posebnosti odabira tjelesne aktivnosti i posebnosti prehrane kod djece s autizmom, u: *Hrvatski sportskomedicinski vjesnik*, (2006.) 21, Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Edukacijsko - rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 72.

¹³ Usp. *Isto*, str. 72.

¹⁴ Usp. Maja Cepanec - Sanja Simleša - Jasmina Stošić, Rana dijagnostika poremećaja iz autističnog spektra - teorija, istraživanja i praksa, u: *Klinička psihologija*, 8 (2015.) 2, Rehabilitacijsko - edukacijski fakultet Zagreb, str. 204 - 205.

¹⁵ Usp. *Isto*, str. 205.

DSM - V (2013.) donio je promjene u dijagnostičkim kriterijima. Svi navedeni poremećaji svrstavaju se u jednu kategoriju - poremećaji iz autističnog spektra.¹⁶

1.2. Mogući uzroci nastanka autističnog poremećaja

Uzrok nastanka autizma do danas još uvijek nije poznat. Najvjerojatnije je posljedica više različitih uzroka koji daju sličnu kliničku sliku s simptomima poremećaja verbalne i neverbalne komunikacije i socijalnih interakcija.¹⁷ Iako postoje brojne teorije o uzrocima autizma, ni jedna ga ne objašnjava u potpunosti. Nekad se smatralo da je siromašno roditeljstvo uzrok autizma i djecu se odvajalo od njihovih roditelja u svrhu liječenja.¹⁸ Posljednjih godina sve više prevladavaju mišljenja prema kojima su za nastanak autizma odgovorni sljedeći činitelji:

- Utjecaj nasljeđa: na osnovu niza studija, istraživanja obitelji i blizanaca smatra se da je autizam nasljedan. Prema velikom istraživanju koje su proveli McDonald i suradnici našli su kod 15 % braće i sestara osobe s autističnim poremećajem, kognitivna oštećenja u jezičnom obliku poremećaja. Našli su i povezanost niskog IQ-a i poremećaja učenja u braće i sestara s težom mentalnom retardacijom. Prema tim rezultatima istraživanja može se sa sigurnošću reći da nasljedni činitelji imaju značajnu ulogu u pojavi autizma.¹⁹

Postoje i rijetka genetska stanja koja mogu ponekad uvjetovati autizam:

Fenilketonurija: to je nesposobnost da tijelo razradi kemijsku supstancu fenilalanin. Kao posljedica toga nagomilavaju se toksini u tijelu koji mogu oštetiti mozak.²⁰

Neurofibromatoza: genetska bolest koja zahvaća živce i kožu, a može se javiti i mentalna retardacija zbog oštećenja mozga. Ponekad djeca s neurofibromatozom imaju autizam.²¹

Tuberoskleroza: uzrokuje poseban oblik epilepsije koji može biti uzrokom autizma.²²

¹⁶ Usp. *Isto*, str. 205.

¹⁷ Usp. Zorana Bujas Petković - Jasmina Frey Škrinjar (ur.) i sur., *Poremećaji autističnog spektra: značajke i edukacijsko - rehabilitacijska podrška*, str. 67.

¹⁸ Usp. Simon Baron - Cohen - Patrick Bolton, *Autizam - činjenice*, str. 40.

¹⁹ Usp. Helmut Remschmidt, *Autizam - pojavni oblici, uzroci, pomoć*, str. 26 - 27.

²⁰ Usp. Simon Baron - Cohen - Patrick Bolton, *Autizam - činjenice*, str. 44.

²¹ Usp. *Isto*, str. 45.

²² Usp. *Isto*, str. 45.

Mnoga autistična djeca u pubertetu dobiju epileptične napade i to je jedan od dokaza da imaju oštećenje mozga. Također je poznato da su majke autistične djece imale probleme tokom poroda pa je moguće da je i na taj način došlo do oštećenja mozga.²³

Sindrom lomljivog X kromosoma: djeca s ovim sindromom imaju mentalnu retardaciju i imaju neobičan izgled lica. Do sada ovo predstavlja najčešći uzrok autizma.²⁴

- Moždana oštećenja i poremećaji moždane funkcije: Istraživači su kod autističnih bolesnika pronašli abnormalne promjene moždane kore za koje se pretpostavlja da su nastale prije šestog mjeseca trudnoće. Ovi rezultati upućuju na važnost procesa razvoja ponašanja i diferencijaciju mozga i njegovih funkcija.²⁵
- Poremećaji afektivnog razvoja: „Afektivna teorija“ koju je postavio Hobson smatra da kod autistične djece postoji urođeni poremećaj afektivnih kontakata. Ispitivao je sposobnost djece s autizmom, djece tipičnog razvoja i djece s intelektualnim poteškoćama na način da lica koja su izražavala određene emocije pridruže osobama na videosnimci koje su izražavale iste emocije. Autistična djeca su to neuspješno uradila. Prema tome je zaključio je da autistična djeca imaju poteškoće u obradi i povezivanju različitih oblika izražavanja.²⁶
- Poremećaji kognitivnih procesa i govorno – jezičnog razvoja: Različitim eksperimentima dokazano je da autistična djeca imaju problema u shvaćanju da drugi ljudi mogu biti u različitim psihičkim stanjima i teško mogu razumjeti namjere i želje drugih. Ponašaju se prema ljudima kao prema stvarima i druge osobe ih mogu vrlo lako zbuniti. Sposobnost promatranja svijeta s gledišta druge osobe naziva se „theory of mind“. U normalno razvijene djece „theory of mind“ počinje se razvijati već do kraja prve godine. Napravljeno je istraživanje 1989. godine gdje je djeci prikazana igra između tri lutke. Trebala su odgovoriti na pitanje „Što lutka misli?“. Ni jedno autistično dijete nije shvatilo ovaj stupanj „theory of mind.“²⁷

²³ Usp. Štaniša Nikolić, *Autistično dijete*, Prosvjeta, Zagreb, 1992., str. 46.

²⁴ Usp. Simon Baron - Cohen - Patrick Bolton, *Autizam - činjenice*, str. 46.

²⁵ Usp. Helmut Remschmidt, *Autizam - pojavni oblici, uzroci, pomoć*, str. 30 - 31.

²⁶ Usp. *Isto*, str. 32 - 33.

²⁷ Usp. *Isto*, str. 34 - 35.

- Interakcija: između svih čimbenika koji uzrokuju autizam postoji interakcija. Oštećen afektivni i kognitivni razvoj mogu dovesti do toga da djeca zaostanu u sveukupnom razvoju.²⁸

1.3. Moguće terapije za osobe autističnog poremećaja

Bez obzira na to što se autizam ne može izliječiti, postoje načini liječenja koja imaju dobar učinak. Svaka terapija mora polaziti od individualnog razvoja, u terapiju se mora uključiti poticanje govora, socijalno ponašanje, poticanje praktičnih životnih aktivnosti i ustrajnosti. Od velike važnosti je uključivanje roditelja koji kod kuće mogu nastaviti vježbati s djecom i okoline.²⁹

1.3.1. Bihevioralna terapija

Ovom terapijom stručnjaci stvaraju navike prihvatljiva ponašanja ili pokušavaju odučiti djecu od neprihvatljiva ponašanja. U početku se analiziraju uzroci i posljedice neprimjerenog ponašanja, zatim se provode programi učenja prihvatljiva ponašanja. Kod ove terapije djeca se ne kažnjavaju zbog lošeg ponašanja. Loše ponašanje pokušava se svesti na minimum a djecu se uči pozitivnim vještinama. Kada se pozitivno ponašanje pojavi onda se upotrebljavaju dodatne tehnike kako bi se ono usavršilo. Ova terapija je korisna i za ublažavanje opasnih ponašanja i koristila se za razvijanje govora.³⁰

1.3.2. Terapijsko jahanje

U novije vrijeme sve institucije odgoja i obrazovanja surađuju s udrugama za terapijsko jahanje. Terapijsko jahanje nema samo rekreativni karakter već i edukacijsko - rehabilitacijski. Terapijsko jahanje utječe na socijalni razvoj djece. Ritam pokreta konja, njegova osobnost, plemenitost i toplina djetetu daje osjećaj ugode i kontrole koje proizlaze iz jahanja. Prethodno je

²⁸ Usp. *Isto*, str. 35.

²⁹ Usp. Helmut Remschmidt, *Autizam - pojavni oblici, uzroci, pomoć*, str. 37 - 38.

³⁰ Usp. Simon Baron - Cohen - Patrick Bolton, *Autizam - činjenice*, str. 87 - 88.

važno pripremiti konje u terapijske svrhe jer svaki konj je jedinstven na svoj način. Terapijsko jahanje podrazumijeva niz metoda i postupaka za ostvarivanje motoričkih, socijalnih i emotivnih ciljeva. Riječ je o aktivnosti koja ostvaruje prilike za međusobno uvažavanje, prihvaćanje različitosti i stvaranje prijateljstava. Za svako dijete stvaraju se individualni programi o aktivnostima terapije koji se prate. Djeca u terapijskom jahanju stvaraju zadržavanje pažnje za duži vremenski period, uče o prostornim odnosima, razvijaju slušanje, gledanje, pamćenje, vještine timskog rada, samokontrole i kontrole straha.³¹

1.3.3. Terapija glazbom

Od starih vremena vjeruje se da glazba ima ogromnu moć nad čovjekom, da može liječiti i izazvati određene promjene kod socijalnih, emocionalnih i intelektualnih problema. U novije doba pojavila se glazba kao terapija, u kojoj se djecu ne uči o glazbi nego se preko glazbe nastoji ostvariti određena komunikacija kako bi se uočilo kakve su poteškoće kod određenog djeteta. U glazboterapiji dijete može improvizirati, stvarati i slušati glazbu. Glazboterapeut svira neki instrument, a djeca sviraju na instrumentima koji mogu držati u rukama. U glazboterapiji postoje receptivne i aktivne metode. Receptivna metoda se koristi za opuštanje kad djeca imaju problema u izražavanjem emocija. Aktivnom metodom djeca improviziraju, sviraju i na taj način se razvija koncentracija i psihomotorika kod autistične djece.³² Neka djeca s autizmom imaju glazbene talente kao što je sposobnost sviranja različitih instrumenata koje nikad nisu učila svirati, sposobni su prepoznati note i fraze koje se ponavljaju.³³ U školama godišnji plan i program glazbene terapije je individualan i prilagođava se zdravstvenom stanju, psihosocijalnom i emocionalnom statusu djeteta.³⁴

³¹ Usp. Vesna Buljubašić - Kuzmanović, Utjecaj terapijskog jahanja na socijalni razvoj djece s teškoćama u razvoju, u: *Školski vjesnik: časopis za pedagoški teoriju i praksu*, 66 (2017.) 2, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju, str. 255 - 260.

³² Usp. Vesna Svalina, Glazboterapija i djeca s posebnim potrebama, u: *Tonovi*, 53 (2009.), Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, str. 144 - 153.

³³ Usp. Simon Baron - Cohen - Patrick Bolton, *Autizam - činjenice*, str. 75.

³⁴ Usp. Aleksandra Kardum, Teološke i metodičke pretpostavke i specifičnosti glazbene terapije za djecu s autizmom u odnosu prema glazbenoj kulturi u redovnoj školi, u: *Metodički ogledi*, 15 (2008.) 2, Centar za autizam, Split, str. 90.

1.3.4. Terapija crtanjem

Likovna terapija se razvila sredinom 20. stoljeća. To je oblik psihoterapije koja potiče izražavanje i komunikaciju kod djece s poteškoćama. Preko likovne terapije izražavaju se svjesne i nesvjesne misli i emocije. Likovnu terapiju smiju obavljati kvalificirani likovni terapeuti koji poznaju stvaralački proces. Bitnost likovne terapije je u tome da se može ostvariti komunikacija bez verbalizacije. Ovom terapijom osoba razvija vlastiti identitet i dobiva osjećaj prihvaćenosti jer terapeut prihvaća ono što je na papiru. Svaki gledatelj slike ima svoj subjektivni doživljaj te slike, ali svrha nije u tom osobnom doživljaju. Svrha je u pomaganju klijentu da dođe do svojih značenja. Ne ide se za univerzalnim značenjem simbola ili boja, jer nekima npr. crna boja može značiti tugu i depresiju dok drugima znači ljepotu. Samo jedna boja može imati milijun značenja. Preuranjeno verbaliziranje sužava iskustvo i zato je važno biti strpljiv i ostati na razini vizualnog istraživanja.³⁵

³⁵ Usp. Nada Ivanović - Ivan Barun - Nikolina Jovanović, Art terapija - teorije postavke, razvoj i klinička primjena, u: *Socijalna psihijatrija*, 42 (2014.) 3, Klinički bolnički centar Zagreb, Klinika za psihijatriju, str. 190 - 197.

2. TRENUTNA SITUACIJA AUTIZMA U GRADU SPLITU I PASTORALNA SKRB ZA DJECU AUTISTIČNOG POREMEĆAJA

Prema zadnjim podacima iz 2019. godine u Splitu ima 93 ljudi oboljelih od autizma za koje se skrbe ustanove koje imaju poseban program i terapije za pomoć. U Centru za autizam boravi 72 osobe,³⁶ dok u Centru za odgoj i obrazovanje „Juraj Bonači“ boravi 21 osoba.³⁷ Najveći naglasak tokom njihovog školovanja je stavljen na socijalizaciju. U centrima rade brojni stručnjaci poput logopeda, defektologa, rehabilitatora, učitelja, vjeroučitelja, psihologa, slikara, glazbenika i medicinskih sestara koji svojim trudom i znanjem nastoje pomoći autističnoj djeci u obrazovanju i socijalizaciji. Centri svakodnevno autističnu djecu odvedu na izlete i razne sportske i kulturne manifestacije izvan grada Splita.³⁸ Svake godine 2. travnja obilježava se „Svjetski dan svjesnosti o autizmu“. Tada se u gradu Splitu puštaju plavi baloni u zrak, kao simbol autizma.

Danas se sve više pokazuje potreba za pastoralom djece s poteškoćama. Smisao Crkve je u tome da nitko ne bude jedan od mnogih, nego da svatko bude osoba koja je ljubljena od Boga, da svatko bude prihvaćen uključujući i osobe s posebnim potrebama.³⁹ Crkva uči da svi ljudi imaju jednako pravo na vjerski odgoj i skrb, pa tako i osobe s posebnim potrebama. Te osobe moraju biti poučavane u vjeri u školskom vjeronauku, u župnom vjeronauku ili od strane roditelja, ali bitno je da ih se ne zaboravi. Treba sve poduzeti da dijete dođe do vjerskog znanja i iskustva vjere, da osjeti da nije sam i da se osjeti voljen.⁴⁰

2.1. Centri i ustanove u Splitu koje se skrbe za djecu s autizmom

Centar za autizam u Splitu osnovan je 1997. godine kao podružnica centra za autizam u Zagrebu. Nalazi se na adresi Rendićeva 6, Split. U doba osnivanja centar je imao 7 polaznika, a danas broji 72 učenika i 48 djelatnika. Radi u dvije smjene za učenike do 21. godine. Podijeljen je u 19 odgojno - obrazovnih skupina. Djelatnici su učitelji razrednih nastava, kineziolozi,

³⁶ Usp. Centar za autizam Split, *Godišnji plan i program za školsku godinu 2019./2020.*, Split, listopad 2019. str. 4.

³⁷ Usp. Centar za odgoj i obrazovanje „Juraj Bonači“, *Godišnji plan i program za 2020. godinu*, Split, siječanj 2020. str. 116.

³⁸ Usp. Centar za autizam Split, *Godišnji plan i program za školsku godinu 2019./2020.*, str. 4.

³⁹ Usp. Stjepan Lice, Pastoral osoba s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CXXXVI (1998.) 9, str. 538.

⁴⁰ Usp. Ante Mateljan - Jakša Korda, Kateheza i sakramentalizacija gluhih, u: *Služba Božja*, 49 (2009.) 1, str. 9 - 11.

vjeroučitelji, slikari, glazbenici, logopedi, medicinske sestre, defektolozi, rehabilitatori, kuhari, vozači i spremačice.⁴¹

Centar za odgoj i obrazovanje „Juraj Bonačić“ je ustanova koja pruža socijalne usluge djeci s poteškoćama u razvoju i provodi djelatnost osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja. Centar broji 553 korisnika. Osnovan je 1971. godine. Adresa je „Ulica Brune Bušića“ 30, Split. U sklopu ovog centra 13.05.2013.godine je otvoren odjel za autizam pod nazivom „Odjel za pružanje socijalnih usluga osobama s poremećajem iz autističnog spektra“. Odjel pruža autističnim osobama usluge rane intervencije, savjetovanja i pomaganja, usluge smještaja, cjelodnevnog ili poludnevnog boravka i uslugu organiziranog stanovanja. Trenutno na ovom odjelu boravi 21 osoba iz autističnog spektra u dobi od 19. i 51. godine za koje se brine 18 djelatnika. Rad odjela se odvija 24 sata dnevno, 365 dana u godini.⁴²

2.2. Plan i program skrbi autistične djece u ustanovama u Splitu

- Plan i program Centra za autizam Split

Školske godine 2019./2020. u Centar za autizam je upisano 72 polaznika. Podijeljeni su u 15 odgojno - obrazovnih skupina od 7. do 21. godine i 4 skupine radnih aktivnosti koji su odrasli korisnici od 21. godine.

Odgojno - obrazovno područje obuhvaća: Tjelesno - zdravstvenu kulturu, komunikaciju, brigu o sebi, socijalizaciju, psihomotoriku, radni odgoj, učenika i njegovu okolinu i likovnu i glazbenu kulturu. Ovaj program se održava u oba polugodišta. Također se održava i produženi stručni postupak. Oni imaju dodatni rehabilitacijski program, slobodno organizirano vrijeme i aktivnosti vezane uz odgojno - obrazovna područja. Centar organizira brojne volonterske akcije zbog podizanja svjesnosti o autizmu. Organiziraju se predstave, koncerti, aukcije, izložbe i akcije za uređenje Centra i njegovog okoliša. Vršiti se redoviti sistematski pregledi i cijepljenje učenika. Voditelji i terapeuti održavaju redovite konzultacije s roditeljima jednom tjedno, a tijekom godine se organiziraju i kreativne radionice s roditeljima.⁴³

⁴¹ Usp. Centar za autizam Split, *Godišnji plan i program za školsku godinu 2019./2020.*, str. 4 - 37.

⁴² Usp. Centar za odgoj i obrazovanje „Juraj Bonačić“, *Godišnji plan i program za 2020. godinu*, str. 7.

⁴³ Usp. Centar za autizam Split, *Godišnji plan i program za školsku godinu 2019./2020.*, str. 4 - 37.

U Centru za autizam djeluju glazbeni terapeuti. U glazboterapiji se pomoću glazbenih sadržaja uspostavlja komunikacija s autističnim djetetom. Provodi se u specijaliziranom glazbenom kabinetu u kojem se nalaze instrumenti. Glazbena terapija se provodi već 15 godina i polaznici su više puta sudjelovali na različitim natjecanjima i televizijskim emisijama.⁴⁴

Također se održava i likovna terapija koja u cilju ima poticanje djeteta koje je nemotivirano, razvijanje pažnje i koncentracije i korištenje likovnog izraza kao sredstva komunikacije. Likovna terapija se kreće od jednostavnih likovnih sredstava do kompliciranijih. Polaznici izvode različite igre vodom, zemljom, glinom s ciljom razvoja spoznaje. Sudjeluju u izradi blagdanskih čestitki s ciljem da ih se osvijesti događajima koji se odvijaju oko njih.⁴⁵

Bitan je i rad psihologa koji utvrđuje nepoželjna stanja ponašanja i daje adekvatnu pomoć u rješavanju istih. Psiholog sudjeluje u procesu komunikacijskih otvaranja učenika i daje pomoć u svakodnevnim aktivnostima. Uči djecu s autističnim poremećajem da je važno da ovladaju svojim sposobnostima. Važan zadatak psihologa je pružiti pomoć i podršku roditeljima autistične djece i stručnim djelatnicima u njihovom radu i životu s djecom.⁴⁶

Održavaju se i sportsko rekreacijski sadržaji kao što su plivanje, kuglanje, pješačenje, zimovanje i sportske igre. Cilj je unaprjeđenje motoričkih vještina, općeg fizičkog stanja, koordinacija tijela u prostoru, briga o sebi, socijalizacija i komunikacija sa okolinom.⁴⁷

Izborni predmet u Centru za autizam je vjeronauk. Traje tijekom cijele školske godine u školi i izvan škole (terenska nastava). Terenska nastava obuhvaća posjet crkvama, groblju, božićnim jasicama. Opći cilj je pružanje informacija učenicima o vjeri, usmjeravanje ponašanja ka pozitivnom i postizanje zrelosti u kršćanskoj vjeri.⁴⁸

⁴⁴ Usp. Centar za autizam Split, Glazbena terapija, <https://www.cza-split.hr/glazbena-terapija/>, (pristupljeno 7. travnja, 2020. godine)

⁴⁵ Usp. Centar za autizam Split, Likovna terapija, Primjena likovnih aktivnosti u individualnom pristupu djeci i mladeži s posebnim potrebama, <https://www.cza-split.hr/likovna-terapija/>, (pristupljeno 7. travnja, 2020. godine)

⁴⁶ Usp. Centar za autizam Split, Rad psihologa, <https://www.cza-split.hr/rad-psihologa/>, (pristupljeno 7. travnja, 2020. godine)

⁴⁷ Usp. Centar za autizam Split, *Školski kurikulum za školsku godinu 2019./2020.*, Split, 3. listopada, 2019. godine, str. 3.

⁴⁸ Usp. *Isto*, str. 6.

- Plan i program Centra za odgoj i obrazovanje „Juraj Bonaći“ - „Odjel za pružanje socijalnih usluga osobama s poremećajem iz autističnog spektra“

Usluge ovog odjela obuhvaćaju prihvata, stanovanje, prehranu, nabavu obuće i odjeće, brigu o zdravlju, rehabilitaciju i organiziranje slobodnog vremena. U odjelu je zaposleno 18 osoba; rehabilitator, radni terapeut, radni instruktor, likovni terapeut, medicinska sestra, njegovateljica, čistačica, senzorni terapeut, glazbeni terapeut, fizioterapeut, kineziolog, socijalni radnik, psiholog i pralja. Svaki od njih ima posebno zaduženje.

Rehabilitatorski tim: Rade na tome da razviju samostalnost korisnika kao što je oblačenje jakni, obuvanje cipela, odlaganje u ormar, uređivanje okoliša i socijalizacija. Svakim danom imaju grupni rad s korisnicima koji su podijeljeni u tri grupe gdje im pomažu u komunikaciji, u otklanjanju neželjenih ponašanja i motivaciji.

Zdravstveni tim: Podjeljuju potrebne lijekove, pomažu pri hranjenju, potiču pravilno sjedenje za stolom. Obavljaju rekreativne aktivnosti u dvorištu s korisnicima, provode brigu o zdravlju. Navečer kontroliraju lijekove, istek roka lijekova te obilaze korisnike tokom noći.

Tim za njegu: Pomažu u obavljanju jutarnje higijene (odijevanje, sušenje kose, pranje zubi, brijanje...) Tokom dana vode brigu i higijeni polaznika, pomažu im u hranjenju. Navečer brinu o čistoći njihove robe, sve prljava stavljaju na pranje, suše i peglaju robe te pripremaju sve za jutarnju smjenu.⁴⁹

2.3. Pastoralna skrb autistične djece u župnoj zajednici

Isus u evanđelju govori „Zaista, kažem vam, meni ste učinili koliko ste učinili jednom od ove moje najmanje braće.“ (Mt 25,40) Time se želi reći da svaka osoba je dar od Boga, pa tako i osobe s teškoćama u razvoju. One su dar obitelji, društvu, a preko društva i župnoj zajednici. Pomažući osobama s poteškoćama u razvoju pomažemo i samom Isusu. Osobe s autizmom su darovane da s drugim ljudima mogu izgrađivati ljudskost, duhovnost, osobnost. One su dio župne zajednice, svećenik se treba brinuti za njih i prenositi im katehetsku poruku i pružiti pastoralnu

⁴⁹ Usp. Centar za odgoj i obrazovanje „Juraj Bonaći“, *Godišnji plan i program za 2020. godinu*, str. 113 - 121.

skrb.⁵⁰ Kateheza predstavlja općenito prihvaćanje Isusova evanđelja onako kako ga Crkva izlaže. Najviše je usmjerena ljudima koji nikada nisu u potpunosti prihvatili objavu. Pomoću kateheze čovjek dolazi do spoznaje Boga i pomaže ljudima da se otvore djelovanju Duha Svetoga na putu obraćenja.⁵¹ Kateheza osobama s autizmom pruža mogućnost da žive svoj život vjere prema svojim sposobnostima. Vjerski odgoj te djece ima veliku pastoralnu važnost.⁵² Svima je u kršćanskoj zajednici potreban trajan i cjelovit odgoj u vjeri koji teži razvijanju čovjeka u svim njegovim dimenzijama. Autistične osobe ne bi trebalo gledati samo kao predmet ljubavi i služenja Crkve, nego kao aktivne i odgovorne osobe u djelu evangelizacije. Cijela kršćanska zajednica je odgovorna za uspjeh vjerskog odgoja autističnih osoba. Jedan od najuspješnijih modela pastoralna osoba s poteškoćama u razvoju jest „Vjera i svjetlo“. To je međunarodni pokret roditelja, djece i njihovih prijatelja iz župne zajednice. Započeli su ga Jean Vanier i Marie - Helene Mathieu. Djeca s autizmom prema ovom modelu upoznaju sebi slične i zdrave osobe i postaju prijatelji s njima. Župna zajednica treba biti mjesto okupljanja ovakvih zajednica i može integrirati djecu i njihove roditelje u redoviti liturgijski život gdje bi mogli primiti sakramente. No, ponekad župna zajednica još za to nije spremna, pa se te osobe pripremaju na susretima zajednice.⁵³

Hrvatski biskupi donijeli su *Smjernice o pastoralnoj skrbi osoba s invaliditetom*. Preporučuju da se u župama gdje postoje bolnice, lječilišta i ustanove za skrb osoba s teškoćama u razvoju, pobrine za trajnu pastoralnu skrb te da se na crkvenim učilištima organiziraju predavanja defektologije, da mlade i djecu s teškoćama u razvoju uvode u zajednički život i redovne životne odgovornosti. Preporučuju se da se na razini župne zajednice ne organiziraju posebne mise i kateheze nego da ih se uvodi u sudjelovanje s cijelom zajednicom.⁵⁴

⁵⁰ Usp. Josip Šimunović, *Župna zajednica na početku trećeg tisućljeća, Pastoralno - teološka razmišljanja o mogućnostima ostvarivanja župnog pastoralna u Republici Hrvatskoj*, Glas Koncila, Zagreb, 2009., str. 192 - 195.

⁵¹ Usp. Sveti zbor za klerike, *Opći katehetski direktorij*, (11. travnja 1971.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972., br. 17 - 30.

⁵² Usp. *Isto.*, str. 80.

⁵³ Usp. Ivan Široki, *Župna zajednica i briga za osobe s posebnim potrebama*, u: *Srcem prema vjeri*, Nacionalni skup o vjerskom odgoju djece i mladeži s posebnim potrebama, Zvonka Matoić (ur.), Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije, Zagreb, 1999., str. 91 - 92.

⁵⁴ Usp. Josip Šimunović, *Župna zajednica na početku trećeg tisućljeća*, str. 204.

2.3.1. Pogled Crkve na autizam

Crkva kao zajednica vjernika i Isusovih sljedbenika, po svom poslanju je usmjerena prema čovjeku i za čovjeka. Papa Ivan Pavao II. 1994. godine u pismu obiteljima govori kako je Bog htio čovjeka od početka i da ga hoće u svakom ljudskom začecu i rođenju kao sebi slično biće. Time je ukazao na sve one koji se rađaju bolesni. Oni su od početka određeni da pronađu sebe kao osobu. Stvoreni su na sliku Boga i trebaju biti prihvaćeni i zbrinuti.⁵⁵ Biblija nam donosi brojna izvješća o odnosu prema bolesti i bolesnicima. Evanđelja su puna Isusovih susreta s osobama s poteškoćama, jer kroz njih se očituje Božja ljubav prema patnicima i potlačenima. Crkva je još od apostolskih vremena djelovala kao zaštitnica slabih i ugroženih.⁵⁶

Katekizam Katoličke Crkve ističe jednakost i dostojanstvo svakog čovjeka:

„Svi su ljudi stvoreni na sliku jednog Boga, obdareni su istom razumnom dušom te imaju istu narav i porijeklo. Otkupljeni žrtvom Kristovom, svi su pozvani da sudjeluju u istom božanskom blaženstvu: svi dakle uživaju jednako dostojanstvo.“ (KKC 1934)

„Jednakost među ljudima bitno počiva na njihovu osobnom dostojanstvu i na pravima što odatle proistječu: Svaku diskriminaciju u temeljnim pravima osobe zbog spola, rase, boje, društvenog položaja, jezika ili vjere treba prevladati i dokinuti, jer se protivi Božjem naumu.“ (KKC 1935)

Crkva je svojim poslanjem upućena na slabe, siromašne i ostavljene. Kao što je Isus izbavljao ljude iz zla, tako su i Crkva i narod pozvani sudjelovati na otklanjanju boli i patnje.⁵⁷

⁵⁵ Usp. s. Marija Zovkić, Briga Crkve za osobe s teškoćama u razvoju, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CXXVI (1998.) 9, str. 541 - 542.

⁵⁶ Usp. Glas Koncila, Katoličke tjedne novine, Bog nas je stvorio jednake u raznolikosti, <https://www.glas-koncila.hr/4021-2/>, (pristupljeno: 7. travnja 2020. godine)

⁵⁷ Usp. Nikolina Pavlović, Osobe s hendikepom - subjekt pastoralnog djelovanja, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CXXVI (1998.) 9, str. 548.

2.3.2. Crkveni dokumenti o pastoralnoj skrbi osoba s teškoćama u razvoju

Crkveno učiteljstvo nije objavilo neki posebni dokument o pastoralu osoba s teškoćama u razvoju. No, iz mnogih dokumenata mogu se izvući smjernice za rad s tim osobama.⁵⁸

Dekret *Presbyterorum ordinis* ističe da iako su svećenici odgojitelji cijelog Božjeg naroda „ipak su im na poseban način povjereni siromašni i slabi, s kojima je i sam Gospodin pokazao povezanim, i čija evangelizacija vrijedi kao znak mesijanskog djelovanja.“⁵⁹

Zakonik kanonskog prava: „Da bi župnik brižljivo obavljao pastirski službu, neka nastoji upoznati vjernike koji su povjereni njegovoj brizi; neka zato posjećuje obitelji, sudjeluje i brigama i tjeskobama, a naročito u žalostima vjernika i neka ih jača u Gospodinu (...); neka s posebnom brigom prati (...) one koje pritišću posebne teškoće.“⁶⁰

U Apostolskoj pobudnici *Catechesi tradendae* papa Ivan Pavao II. Govori „o djeci i mladima opterećenima tjelesno i duševno. Oni imaju pravo, kao i drugi u njihovoj dobi, upoznati „tajnu vjere.“ Veće poteškoće koje oni susreću čine još zaslužnijima njihove napore i napore njihovih odgojitelja.“⁶¹

U Apostolskoj pobudnici *Christifideles laici*, Ivan Pavao II. govori „da se bolesne, hendikepirane, patnike ne gleda naprosto kao predmet ljubavi i služenja Crkve, nego kao aktivne i odgovorne subjekte u djelu evangelizacije i spasenja.“⁶²

U Apostolskom pismu o kršćanskom smislu ljudskog trpljenja *Salfici doloris* Ivan Pavao II. naglašava da je Crkva „dužna tražiti susret s čovjekom osobito na putu njegova trpljenja. U takvu susretu čovjek „postaje putem Crkve“, a taj put je jedan od najvažnijih.“⁶³

Opći direktorij za katehezu naglašava kako „svaka kršćanska zajednica drži da su Gospodinu najmilije one osobe koje trpe fizičko ili mentalno oštećenje ili ostale oblike tegoba, osobito među maloljetnicima. Povećana društvena i crkvena svijest te neosporni napredak posebne pedagogije omogućuju da obitelj i druga odgojna mjesta tim osobama danas mogu pružati primjerenu katehezu na koju imaju pravo kao kršteni, a ako nisu kršteni onda kao pozvani

⁵⁸ Josip Šimunović, *Župna zajednica na početku trećeg tisućljeća*, str. 201.

⁵⁹ *Isto.*, str. 201 - 202.

⁶⁰ *Isto.*, str. 202.

⁶¹ *Isto.*, str. 202.

⁶² *Isto.*, str. 202 - 203.

⁶³ *Isto.*, str. 203.

na spasenje. Ljubav Oca prema toj najslabijoj djeci i trajna prisutnost Isusa sa svojim Duhom ulijevaju povjerenje da svaka osoba može rasti u svetosti bez obzira koliko ograničena ona bila.“⁶⁴

Sveta Stolica u *Povelji o pravima obitelji* zalaže sa da „tjelesno ili duševno pogođena djeca imaju pravo da u svome domu ili u školi nađu sredinu pogodnu za ljudski razvoj.“⁶⁵

2.4. Pastoral obitelji djece s autizmom

„Obitelj je mjesto u kojem se novi život ne samo rađa nego i prihvaća kao Božji dar.“⁶⁶ Za roditelje je najveća bol saznanje da im je dijete bolesno. Neki roditelji nesvjesno odbacuju svoju djecu jer su nesposobni da zbog svoje boli prihvate dijete kakvo jest. Takvo odbacivanje u djetetu može probuditi negativne emocije, dok u nekim obiteljima roditelji se ponašaju zaštitnički prema takvoj djeci. Prilagođavanje obitelji potrebama djeteta omogućuje mu da napreduje u razvoju. Crkva bi trebala tim roditeljima dati svoju podršku. U susretima s takvim obiteljima svećenik treba biti prijatelj.⁶⁷ Obitelj djece s autizmom bi trebalo uvrstiti u župnu zajednicu kako bi stekli povjerenje da su dobrodošli i da su prihvaćeni kao suradnici jer često se boje da će zbog različitosti njihovo dijete ostati izvan crkvene zajednice. Roditelje treba poticati u uključivanje u katehetske aktivnosti u župi ali i u kući. S cijelom zajednicom mogu sudjelovati u duhovnim obnovama, misnim slavljinama i pokorničkim slavljinama. S drugim vjernicima zajednice bilo bi poželjno održavati predavanja u svrhu prihvaćanja te djece. Mogu se organizirati posjećivanje drugih župnih zajednica, redovničkih zajednica i ustanova s prigodnim kulturno - umjetničkim programima. Preporuča se i održavati roditeljske sastanke koji će obuhvatiti važne teme poput odgajanja djece, prihvaćanje oštećenja djeteta, reakcija na tu spoznaju, položaj djeteta s autizmom, prava te djece, prilagođavanje obitelji potrebama djeteta, oslobađanje osjećaja tuge i krivnje i dati uputstva za psihomotorne vježbe za rad kod kuće. Trebalo bi oformiti i malu radionicu za izradu katehetskih pomagala za katehizaciju. Za obitelj i za njihovo dijete je potrebno osmisliti sadržaj unutar župe i vidjeti na koji način roditelji mogu sudjelovati u pripremi za primanje sakramenata.⁶⁸

⁶⁴ Isto., str. 203.

⁶⁵ Ivan Široki, *Župna zajednica i briga za osobe s posebnim potrebama*, str. 91.

⁶⁶ Papa Franjo, *Amoris laetitia*, (19. ožujka 2016.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2017., br. 166.

⁶⁷ Usp. s. Marija Zovkić, *Briga Crkve za osobe s teškoćama u razvoju*, str. 542 - 543.

⁶⁸ Usp. Zvonka Matoić, *Djeca s poteškoćama u razvoju i sakramenti ispovijedi i pričesti*, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CXXVIII (2000.) 10, str. 634.

2.4.1. Roditelji kao prvi i najvažniji odgajatelji

„*Budući da roditelji daju djeci život, oni imaju vrlo tešku obavezu da ih odgajaju, i zato ih treba priznati kao prve i povlaštene odgojitelje svoje djece.*“⁶⁹ Obitelj je prva škola društvenih kreposti koje su potrebne svakom društvu. Kršćanske obitelji trebaju djecu od najranije dobi podučavati u skladu s vjerom koju su primili na krštenju što podrazumijeva spoznaju i štovanje Boga i ljubav prema bližnjemu. Po obitelji djeca postepeno ulaze u ljudsku zajednicu i u Božji narod.⁷⁰ Svoju prvo socijalizaciju djeca doživljavaju u obitelji i preko obitelji postaju pripadnici društva. Roditelji svojim životom i primjerom razvijaju religioznost kod djece. Ivan Pavao II. u pobudnici *Christifideles laici* ističe da „*svakidašnji život autentično kršćanske obitelji prvo je iskustvo Crkve, koje onda treba naći potvrdu i rascvat u postupnu i odgovornu uklapanju djece u širu crkvenu zajednicu i u građansko društvo. Što više kršćanski supružnici i roditelji porastu u svijesti da je njihova domaća Crkva dionica života i poslanja opće Crkve, to bolje će moći odgojiti svoju djecu u osjećanju Crkve i osjetiti svu ljepotu posvećenja svih sila u službi Božjega Kraljevstva.*“⁷¹

Slika obitelji u današnjem društvu se sve više mijenja. Često se zaboravljaju obećanja dana na vjenčanju i nestaje bitnost obitelji u kojoj se davao prvi vjerski odgoj. Obitelji mogu davati određeni vjerski odgoj djeci, ali ako taj odgoj nije podupiran vlastitim životnim svjedočanstvima on prelazi u formalno prakticiranje vjerskog života, slave se samo veći kršćanski blagdani, pričesti, krizme, krštenja, vjenčanja i sprovodi. Upravo zbog ovakve situacije potrebno je uložiti puno truda unutar župne zajednice za rad s obiteljima kako bi obitelj mogla izvršavati svoje poslanje u Crkvi.⁷²

⁶⁹ Drugi Vatikanski koncil, *Gravissimum educationis, Deklaracija o kršćanskom odgoju*, (28. listopada 1965.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986., br. 3.

⁷⁰ Usp. *Isto.*

⁷¹ Josip Šimunović, *Župna zajednica na početku trećeg tisućljeća*, str. 115 - 116.

⁷² Usp. *Isto.*, str. 116.

2.4.2. Odnosi unutar obitelji djece s autizmom

Papa Franjo naglašava da „*Iznimno divljenje zavrjeđuju obitelji koje s ljubavlju prihvaćaju tešku kušnju odgoja djeteta invalida. Takva obitelj Crkvi i društvu pruža dragocjeno svjedočanstvo vjernosti daru života.*“⁷³

Neke od obitelji, posebice obitelji bez snažne vjere pogođeni su hendikepom svojih članova. U početku roditeljima je teško prihvatiti situaciju i to dodatno može opteretiti partnerske odnose između žene i muža i cijeli obiteljski život.⁷⁴ Prve reakcije na spoznaju da je njihovo dijete dijete s autizmom su iznenađenje, nevjerica, osjećaj krivnje, depresivnost i sklonost povlačenju u sebe. Zbog nesposobnosti da prihvate svoje dijete nesvjesno ga odbacuju i bježe od odgovornosti, sve više se posvećuju poslu i upadaju u konflikte. Često se međusobno optužuju zbog neuspjeha u razvoju djeteta i jedini izlaz vide u rastavi braka. Nakon svih faza prilagodbe na to dijete, roditelji prema njemu pretežito zauzimaju zaštitnički stav.⁷⁵ Majka se pri brizi za dijete s autizmom udaljava od muža. Osjećaj napuštenosti supruga može ga udaljiti od obitelji. Kod braće i sestara osobe s autizmom često se pojavljuje osjećaj ljutnje jer majka pokazuje svu pažnju tom djetetu. Od prije problematične bračne veze mogu se još više pogoršati rođenjem djeteta s autizmom. Međutim, postoje i pozitivne strane poput povećanog obiteljskog jedinstva, jačanje roditeljstva, bolja komunikacija unutar obitelji i jača emocionalna privrženost.⁷⁶

Kod roditelja koji imaju osjećaj krivnje, da bi se oslobodili takvog osjećaja potrebna je podrška okoline. Među članovima gdje bračni par okrivljuje jedan drugog ili gdje druga djeca trpe savjetuje se potražiti stručna pomoć defektologa i pastoralnog suradnika koji se radi poznavanja situacije moći pomoći obitelji i ukazati na izlaz iz trenutnih problema.⁷⁷

⁷³ Papa Franjo, *Amoris laetitia*, br. 47.

⁷⁴ Usp. Josip Šimunović, *Župna zajednica na početku trećeg tisućljeća*, str. 211.

⁷⁵ Usp. s. Marija Zovkić, *Briga Crkve za osobe s teškoćama u razvoju*, str. 542.

⁷⁶ Usp. Zdravka Leutar - Tanja Starčić, *Partnerski odnosi i dijete s poteškoćama u razvoju*, u: *Ljetopis socijalnog rada*, 14 (2007.) 1, str. 30.

⁷⁷ Usp. s. Marija Zovkić, *Briga Crkve za osobe s teškoćama u razvoju*, str. 543.

2.5. Vjeroučitelji i katolički vjeronauk

Vjeroučitelj koji radi s djecom s autizmom mora biti nadaren za uspostavljanje kvalitetne komunikacije s tom djecom. Prije svega mora biti osoba koja voli svoj posao, učenike i one s kojima su učenici životno povezani. Mora imati sposobnost da se uživi u svakog pojedinca, da ga upozna i uvažava u njegovim posebnostima s obzirom na životne okolnosti u kojem dijete živi. Vjera svakog vjeroučitelja treba biti njegov životni izbor i temelj. Vjeroučitelj je pozvan da svojim djelovanjem bude svjedok, sudionik i pratioc na putu sazrijevanja svojih učenika.⁷⁸

Biti vjeroučitelj osoba s autizmom je najbolje zvanje koje je dodijeljeno, jer se time uvijek može vjerovati u dobro, u ljubav i graditi povjerenje među ljudima. Vjeroučitelji koji rade s tom djecom daju smisao i potiču djecu da budu bolji, da mogu mnogo toga učiniti i u materijalnom i duhovnom svijetu. Djetetu s autizmom važnija je vjera od vjeronauka. Da bi djetetu znali koliko znanja prenijeti, vjeroučitelji moraju znati koliko znanja osoba može primiti. Da bi doznali njegov kapacitet moraju ga dobro poznavati, znati njegove teškoće, psihološke i socijalne karakteristike. Potrebno je poduzeti sve da dijete dođe do vjerskog znanja i iskustva vjere. Dijete mora osjetiti da nije samo, da postoji Netko tko ga voli. Vjera će mu pomoći da stekne povjerenje u ljude koje je temelj međuljudskih odnosa.⁷⁹

U vjeronaučnom radu s djecom i mladima s autizmom trebalo bi koristiti audiovizualna sredstva i pomagala, jer poznato je da ta djeca vole glazbu. Također ih treba zaštititi od negativnih utjecaja koji vrijeđaju njihovu vjersku slobodu i dostojanstvo.⁸⁰

⁷⁸ Usp. Hrvatska biskupska konferencija, *Plan i program katoličkog vjeronauka u osnovnoj školi*, Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije, Ministarstvo prosvjete i športa Republike Hrvatske, Zagreb, 1998. godine, str. 63 - 64.

⁷⁹ Usp. Ljubica Pribanić, Vjera i dijete s posebnim potrebama, u: *Srcem prema vjeri*, Nacionalni skup o vjerskom odgoju djece i mladeži s posebnim potrebama, Zvonka Matoić (ur.), Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije, Zagreb, 1999., str. 15 - 19.

⁸⁰ Usp. Luka Depolo, Vjeronaučna pouka za osobe s poteškoćama u razvoju, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CCXVIII (1998.) 9, str. 557.

2.5.1. Poučavanje vjeronauka djece s autizmom u školi

Predviđeno je da se vjeronauk u školama održava jednom tjedno po jedan sat. Autistična djeca koja pohađaju vjeronauk imaju nastavu u skupinama, ali rad s njima je individualan. U osnovnoj školi dijete s autističnim poremećajem pohađa nastavu vjeronauka u razredu u kojem sluša i sve ostale predmete, ali nužna je prisutnost asistenta u nastavi. Rad s autističnom djecom je bitno različit od rada s ostatkom djece, stoga je potrebna suradnja stručnih službi i drugih učitelja. Plan i program katoličkog vjeronauka potrebno je prilagoditi mogućnostima autistične djece. Prije početka rada vjeroučitelja s autističnim djetetom potrebno je da redovni učitelj upozna vjeroučitelja o sposobnostima djeteta i neželjenim ponašanjima. U suradnji s njim se izrađuje posebni kurikulum za autistično dijete. U skladu s tim vjeroučitelj izrađuje metode rada za individualni pristup djetetu. Omogućuje da se dijete osjeća dobro u razredu, da ima dovoljnu pažnju, pri tom da ne pati ostatak razreda.⁸¹

Tempo rada vjeroučitelja s autističnim djetetom je usporeniji jer je komunikacija otežana. Više prostora se treba dati audiovizualnom i koristiti različita nastavna sredstva, jer bez njih nema motivacije. Potrebno je izbjegavati nastavne listiće za provjeru znanja, jer svaki listić treba prilagoditi sposobnostima djeteta. Nastavni listići se mogu ponekad koristiti kao sredstvo ponavljanja i vježbanja. Preporuča se služiti didaktičkim igrama, slagalicama, memory kartama s vjerskim simbolima i sadržajima. Autistična djeca imaju problem s govorom, zbog toga je potrebno poticati govorni razvoj. Vjeroučitelj raznim vježbama može pomoći u jačanju učenikove sposobnosti percipiranja. Djeci s autizmom je jako važan slikovni prikaz, a Crkva je puna prikaza svetaca. Pokazivanje tih slika na vjeronaučnom satu oraspoloži dijete i potakne ga na suradnju.⁸² Do sada se pokazalo u radu s autističnom djecom da je molitva najplodonosniji oblik komunikacije kroz koji se spajaju svjetovi autizma i vjeronauka. Djeca na molitvu reaguju spremno i spontano. Molitve koje se mole s djecom prikladno je ilustrirati. To im pomaže u koncentraciji i razumijevanju smisla molitve.⁸³

⁸¹ Usp. Slavenka Barada, Poučavanje vjeronauka djece s autizmom, u: *Svjedok*, 20 (2013.), Godišnjak katehetskog ureda Splitsko - makarske nadbiskupije, Split, str. 26.

⁸² Usp. Zvonka Matoić, Program vjerskog odgoja djece i mladeži s posebnim potrebama, u: *Srcem prema vjeri*, Nacionalni skup o vjerskom odgoju djece i mladeži s posebnim potrebama, Zvonka Matoić (ur.), Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije, Zagreb, 1999., str. 73 - 74.

⁸³ Usp. Slavenka Barada, Autizam i vjeronauk, u: *Svjedok*, 19 (2012.), Godišnjak katehetskog ureda Splitsko - makarske nadbiskupije, Split, str. 79 - 83.

2.5.2. Metodička načela posebne kateheze za djecu s autizmom

Najbitnije je koristiti simbolički govor jer dijete se autizmom je većinom vezano uz konkretne stvari i jako mu je teško spoznati ono što je nedokučivo, neopipljivo i nevidljivo. Dijete se vodi osobnim iskustvima i polazeći od toga možemo ga analogno dovesti do shvaćanja nevidljivog, unutaršnjeg i duhovnog. Zbog toga je potrebno obogatiti djetetov iskustveni život, kako bi pojedini kršćanski znakovi poprimili šire značenje. Po doživljavanju kršćanski simbola dijete dolazi do toga da sve dublje razumije jezik liturgije.⁸⁴

Dijete s autizmom često može biti frustrirano i ima poteškoće u adaptivnom i emocionalnom ponašanju i zbog toga je bitno graditi osobni odnos s djetetom. Dijete je često je agresivno, puno tjeskobe i to utječe na međuljudske odnose i nemotiviranosti za uspostavu odnosa. Bitno je izgraditi dobar i istinit odnos s autističnim djetetom da bi se otvorio u komunikaciji s drugima. Takav odnos podrazumijeva upoznati dijete, pratiti što ga zanima, što voli, kakve su njegove teškoće i okruženje u kojem živi i kakav je njegov dnevni ritam. Autistično dijete će stjeći povjerenje tek onda kad osjeti da ga vjeroučitelj prihvaća sa svim njegovim poteškoćama i ohrabruje ga, umjesto da ga sažaljeva. Susret s autističnim djetetom može biti težak i zbog toga je bitno da vjeroučitelj bude otvoren prema tome iskustvu. U nastavi je potrebna čvrstina, fleksibilnost i udovoljavanje djetetovih potreba. Najvažnije je da je vjeroučitelj autentični svjedok vjere.⁸⁵

U posebnoj katehezi bitno je obuhvatiti cjelinu sadržaja i prenijeti taj sadržaj u punini vjere. Kršćanska poruka mora biti jasna i napravljena u didaktičkom programu. Sadržaj je uvijek potrebno ponavljati na nov način.⁸⁶

Verbalni govor je jedno od najvažnijih i temeljnih sredstava komunikacije. Autistična djeca imaju problema s govorom i to predstavlja ozbiljnu poteškoću u komunikaciji. Jezik kojim se govori treba biti prikladan i treba odgovarati razini na kojoj se dijete nalazi. Potrebno je izbjegavati složene rečenice koje su teško razumljive i koristiti kraće i jednostavnije. Također je potrebno izbjegavati nepoznate pojmove i sve svesti na djetetovu iskustvenu razinu. Govor sa skrivenim značenjem dijete neće razumjeti. Biblijski govor je potrebno pojednostavniti i postepeno uvoditi

⁸⁴ Usp. Zrinka Zubić, Vjeronauk za djecu s mentalnom retardacijom, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CCXVIII (1998.) 9, str. 553.

⁸⁵ Usp., *Isto*, str. 554.

⁸⁶ Usp., *Isto*, str. 554.

crkveni govor kako bi se dijete lakše integriralo u crkvenu zajednicu. Vizualni govor je također važno sredstvo komunikacije a autističnom djecom. Potreban je kako bi se upotpunila verbalna poruka. Pri izboru vizualnih sredstava važno je prilagoditi ih sposobnostima djeteta. Crteži i slike bi trebale biti jasne i jednostavne i potrebno je da se prikazuju crtež za crtežom, ne odjednom. Gestualni govor je prikladan za katehezu jer obogaćuje verbalnu poruku i djeca ga rado koriste u pjesmi. Također i gestualni govor treba svesti na djetetove sposobnosti. Za dijete je jako bitno ozračje u prostoru i odnosi u grupi. Prostor za katehezu bi trebao biti stalan i upotpunjen potrebnim elementima što čini prostor drugačijim od drugih prostora. Preporuča se da na susretima svi sjede u krugu da bi se izrazilo kako su u Božjim očima svi isti. Potrebno je i koristiti razne tehnike koje pospješuju sadržaj kateheze poput crtanja, slikanja, modeliranja i pripovijedanja.⁸⁷

⁸⁷ Usp., *Isto*, str. 554 - 555.

3. SPOSOBNOST AUTISTIČNE DJECE I MOGUĆNOST NJIHOVOG DJELOVANJA U RADU S INSTITUCIJAMA, ŽUPAMA, RODITELJIMA I VJEROUČITELJIMA

Djeca s poremećajem iz autističnog spektra imaju određene potrebe i bez zadovoljenja tih potreba njihov život je otežan. Zadovoljavanjem njihovih potreba oni se mogu uključiti u zajednicu s ljudima. Svaka osoba ima pravo na život prije rođenja i poslije rođenja.⁸⁸ Dužnost Crkve je omogućiti osobama iz autističnog spektra uključivanje u zajednicu vjernika. Potrebno im je omogućiti sudjelovanje u misnim slavljinama, duhovne obnove u vrijeme adventa i korizme, uključivanje u duhovne susrete sa zdravim osobama i primanje sakramenata. Pomoću toga ih se uvodi u upoznavanje vjere i stvaranje osobnog iskustva vjere. U nastavi vjeronauka ističe se potreba za prilagođenim programom radi lakšeg stjecanja znanja i vještina. Naglasak bi trebao biti na korištenju nastavnih sredstava i pomagala koji prate nastavni sadržaj. Potrebno je održati defektološke seminare s vjeroučiteljima koji nisu defektolozi da bi se što stručnije ophodili s djecom autističnog poremećaja. Preporuča se i uključivanje roditelja. Oni najbolje poznaju sposobnost i mogućnost djelovanja svoje djece. Uz zadovoljenje svih ovih potreba otvara se mogućnost da autistična djeca razviju svoje sposobnosti i svoju duhovnost. Ovakvim pristupom lakše prihvaćaju i prenose vjeru.⁸⁹

3.1. Za što su sposobna odnosno nesposobna autistična djeca

Do sada smo zaključili da autistična djeca imaju nesposobnost govora i socijalizacije. One su osobe koje su zatvorene u svoj svijet za koji smatraju da je komunikacija nebitna. Pokazuju izrazite poteškoće u razumijevanju drugih osoba i prepoznavanju emocija istih. Većinom su navezani na predmete i imaju neobične reakcije na senzorni podražaj. Uz sve ove nesposobnosti autistična djeca imaju izražene sposobnosti. Pokazuju uspjeh na testovima vizualno - prostornih sposobnosti poput slaganja puzzli na naprednoj razini. Imaju izraženu sposobnost slikanja, glazbe i računanja. Autistična djeca imaju mehaničko pamćenje. Za razliku od druge djece oni pohranjuju

⁸⁸ Usp. Stjepan Lice, Pastoral osoba s posebnim potrebama, str. 538.

⁸⁹ Usp. s. Marija Zovkić, Briga Crkve za osobe s teškoćama u razvoju, str. 542 - 544.

podatke u svoju memoriju na dugoročno onako kako su ih prvi put vidjela i nimalo ih ne mijenjaju. Imaju određeno znanje o tome kako nastaju kalendari i to automatski primjenjuju tako da mogu izračunati dan u tjednu bilo kojeg zadanog datuma u godini, a nisu svjesni kako to čine. Pojedina autistična djeca mogu napamet zbrajati, oduzimati, množiti i dijeliti velike brojeve. Još uvijek je nepoznato što uzrokuje talentiranost kod autistične djece jer pojedinci bez vježbe i u ranoj dobi pokazuju svoje vještine.⁹⁰

3.2. Sakramenti inicijacije za djecu s autizmom i kriteriji za primanje sakramenata

Sakramenti su središte kršćanskog života i put susreta s Kristom. Župna zajednica je pozvana svjedočiti vjeru u kojoj postajemo svjesni da smo narod Božji. Djecu s autizmom je potrebno pripremati za sakramente unutar župe. Potrebno je primijeniti prilagođen program župne kateheze ovisno o mogućnostima autističnog djeteta. Uvijek je potrebno iznova obnavljati i dopunjavati taj program. Važno je uvažavati želje djeteta i prihvaćati i mijenjati metode rada tijekom susreta. Kao i u nastavi vjeronauka tako i u župi je potrebno koristiti pomagala puna simbola i znakova.⁹¹ Najbolje je koristiti prispodobe iz Evanđelja preko kojih je moguće pokazati Isusovu bliskost i ljubav prema svakom čovjeku. Rječnik treba biti jednostavan i potrebno je polaziti od osobnih iskustava djece. Dijete treba naučiti što je grijeh, razlikovati dobro i zlo. Preko prispodoba kao što su „Izgubljena ovca“, „Dobri pastir“ dijete upoznaje Božju ljubav i milosrđe. Bitno je da upozna događaj Velikog Četvrtka, Velikog Petka i Uskrsa. Povremeno je potrebno održati skraćenu svetu misu i potaknuti ih na maksimalno sudjelovanje.⁹² Prema Direktoriju za pastoral sakramenata u župnoj zajednici obitelj je pozvana da prati svoje dijete na putu pripreme za sakramente kroz osobno svjedočanstvo vjere, ponavljanjem sadržaja kateheze, sudjelovanjem na roditeljskim sastancima i prihvaćanjem roditeljske dužnosti.⁹³ Kriterij za primanje sakramenata je u sagledavanju traže li djeca i njihove obitelji sakramente, jesu li raspoloženi za primanje

⁹⁰ Usp. Simon Baron - Cohen - Patrick Bolton, *Autizam - činjenice*, str. 57 - 78.

⁹¹ Usp. Zvonka Matoić, *Djeca s poteškoćama u razvoju i sakramenti ispovijedi i pričesti*, str. 632.

⁹² Usp. Marija Zovkić, *Sakramenti inicijacije osobama s posebnim potrebama*, u: *Srcem prema vjeri*, Nacionalni skup o vjerskom odgoju djece i mladeži s posebnim potrebama, Zvonka Matoić (ur.), Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije, Zagreb, 1999., str. 101 - 102.

⁹³ Usp. Hrvatska Biskupska Konferencija, *Direktorij za pastoral sakramenata u župnoj zajednici*, (25. travnja 2008.), Glas Koncila, Zagreb, 2008., br. 115.

sakramenata, sudjeluju li na misi, razlikuju li euharistijski kruh od običnog, poznaju li i razumijevaju molitve poput „Oče naš“ i „Vjerovanje.“⁹⁴

Za sakrament pričesti i ispovijedi autistična djeca se pripremaju ovisno o njihovim mogućnostima. Preporuča se da se pomakne godište u primanju sakramenata jer njihovo znanje je siromašnije od znanja njihovih vršnjaka. Za prvu pričest i ispovijed je potrebno naučiti dijete razliku između Tijela Kristova od obične hrane. Proslava prve pričesti bi trebala biti svečana i održati se u župnoj zajednici s ostalom djecom u suradnji s roditeljima. Naglasak je na razvijanju osjećaja radosti kod autistične djece. Za ispovijed je potrebno pripremiti obrazac sa pitanjima i odgovorima koje dijete može razumjeti. Ta djeca nemaju teškog grijeha. Ispovijed bi trebala biti ugodna, korisna i prilagođena djetetu, ovisno o njegovim mogućnostima. Sakrament svete potvrde može primiti svatko tko je kršten. Krizmanik treba biti poučen o vjeri i ispravno raspoložen, ovisno o svojim mogućnostima. Važno je i raspoloženje u obitelji jer obitelj je ta koja jamči da će dijete rasti u vjeri. Preporuča se srednjoškolska dob za primanje sakramenta potvrde za djecu koja nastavljaju školovanje, a za djecu koja zbog svojih smetnji ne mogu nastaviti školovanje preporuča se osmi razred.⁹⁵

3.3. Mjesto i poslanje osoba s autizmom u društvu i Crkvi

U današnje vrijeme postoje brojne organizacije i udruženja koje se bore za prava čovjeka da se ostvari kao osoba. No, današnje društvo ima brojne predrasude prema osobama autističnog oboljenja, a društvo i mentalitet ljudi je teško mijenjati. Da bi se umanjile predrasude društva za početak odgoj je najbitniji. Prijeko je potrebno skupa odgajati djecu s autizmom i zdravu djecu. Vremenom se oni uče pomagati jedni drugima i uče jedni od drugih. Takvim odgojem će se odgajati buduće generacije bez predrasuda i prepreka. U tome najvažniju ulogu imaju roditelji kao prvi odgojitelji. Dijete sve čuje od roditelja i prenosi u daljnjem životu. Djeci s autizmom potrebno je omogućiti korištenje medija radi informiranja o današnjim mogućnostima, projektima. Pomoću medija mogu pokazati zainteresiranost za određenu radnju. Pozitivno je što su u današnje vrijeme mediji puno više dostupni nego u prošlosti. Potrebno je radi integriranja u društvo organizirati

⁹⁴ Usp. Zvonka Matoić, Djeca s poteškoćama u razvoju i sakramenti ispovijedi i pričesti, str. 634.

⁹⁵ Usp. Marija Zovkić, Sakramenti inicijacije osobama s posebnim potrebama, str. 102 - 103.

predavanja, izložbe, koncerte, uključiti oboljele u područja znanosti, umjetnosti, sporta i tehnologije. Glavnu ulogu u organiziranju imaju razna društva, udruge i savezi. Najkritičnije pitanje osoba s autizmom je pitanje njihovog zaposlenja i obrazovanja, a u današnjem društvu vlada velika stopa nezaposlenosti i samim time osobe s autizmom su još više diskriminirane.⁹⁶

Crkva kao zajednica svih ljudi prvenstveno je upućena na slabe i siromašne. Kao takva treba doprinijeti u prihvaćanju osoba s autizmom, jer često takve osobe se nalaze na dnu društvene ljestvice. Potrebno je aktivirati pastoral odraslih, jer kroz odgoj odgovornih kršćana može se promijeniti mentalitet današnjeg društva. Djecu i mlade s autizmom je potrebno postepeno uvoditi u zajednički život s ostalima i gledati ih kao osobe od kojih možemo mnogo toga i naučiti. Takve osobe su pozvane biti subjekt pastoralnog djelovanja i pastoralni djelatnici bi im to trebali omogućiti. Autistične osobe svojim prisustvom mogu pomoći zajednici da uzdiže dostojanstvo svakog čovjeka i daje smisao čovjekovom djelovanju i životu. Autistične osobe ovise o drugim ljudima i samim time mogu razviti osjećaj za suradnju i zajedništvo. Potrebno je što više pažnje usmjeriti na kvalitete autističnih osoba, a ne na nedostatke. Zbog toga na pastoralnim djelatnicima je odgovornost organiziranja pastora za autistične osobe. Potrebno je promišljati o bolu i patnji kako bi se u osobi probudila unutarnja snaga za borbu i otpor bolesti. Druženje vjernika koji suosjećaju jedni s drugima pojačava borbu protiv bolesti. Unutar takve pastoralne zajednice autistična osoba može omogućiti cijeloj zajednici da raste i prihvaća kraljevstvo Božje iz kojih nastaju nove mogućnosti i ruše stare koje sprječavaju čovjeka da se ostvari kao osoba otvorena istini. Biti u blizini autističnih osoba zahtjeva od zdravih osoba da zaustave svoj užurbani život i počnu razmišljati o bitnim ljudskim pitanjima.⁹⁷

⁹⁶ Usp. Nikolina Pavlović, *Osobe s hendikepom - subjekt pastoralnog djelovanja*, str. 548.

⁹⁷ Usp. *Isto*, str. 549 - 550.

3.4. Sudjelovanje u liturgiji djece s autizmom

„Majka Crkva živo želi da se svi vjernici privedu k onom punom, svjesnom i djelatnom učešću kod liturgijskih obreda koje traži sama narav liturgije i na koje kršćanski narod - jer je izabrani rod, kraljevstvo, svećenstvo, sveti puk, narod određen za Božju svojinu - snagom krštenja ima pravo i dužnost. U obnavljanju i gajenju svete liturgije najviše treba nastojati oko toga punog i djelatnog učešća svega naroda; Doista, liturgija je prvo i nenadoknadivo vrelo iz kojeg vjernici valja da crpe pravi kršćanski duh.,”⁹⁸

Ovime se želi istaknuti kako svaka osoba i svaki član zajednice treba sudjelovati aktivno u liturgiji jer je to jedno od osnovnih načela liturgije. Pravo bogoštovlje ne bi trebalo završiti liturgijskim slavljem nego se to slavlje treba protegnuti na svakodnevni čovjekov život. Crkvena zajednica je skupina svih vjernika koja prihvaća čovjeka sa svim njegovim raznolikostima, a onima koji imaju posebne potrebe njima treba posvetiti više pažnje za vrijeme odvijanja bogoslužja. Zajednica bi trebala osobama koje imaju poteškoće različitim oblicima pomoći omogućiti sudjelovanje u liturgiji. Treba odabrati položaj u kojem autistična osoba vidi svećenika i govoriti jasno, glasno i polagano. U pripremi liturgijskih slavlja potrebno je koristiti simboliku prirodnih elemenata poput vode, ulja, kamena. Autistična djeca će puno lakše razumjeti ako predmet vide, okuse ili dodirnu. Svakoj autističnoj osobi je potrebno posvetiti pažnju onoliko koliko zahtjeva oštećenje te osobe kako bi prebrodio svoje nedostatke i što lakše se uključio u bogoslužje. Ivan Pavao II. U svojoj pobudnici „*Catechesi Tradendae*“ naglašava kako djeca i mladi s fizičkim i mentalnim nedostacima imaju pravo upoznati otajstvo vjere kao i njihovi vršnjaci. Opći katehetski direktorij naglašava kako kateheza treba svim osoba s nedostacima pružiti mogućnost da žive svoj život vjere prema njihovim mogućnostima.⁹⁹

⁹⁸ Drugi Vatikanski koncil, *Sacrosanctum Concilium, Konstitucija o svetoj liturgiji*, (4. prosinca 1963.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986., br. 14.

⁹⁹ Usp. Marko Babić, Sudjelovanje u liturgiji osoba s posebnim potrebama, u: *Služba Božja*, 44 (2004), str. 83 - 85.

ZAKLJUČAK

Na kraju rada možemo zaključiti da je autizam složeni razvojni poremećaj nepoznatog uzroka. Pojavljuje se u ranom djetinjstvu, do treće godine i traje cijelog života. Do sada nije pronađen lijek ali postoje brojne terapije koje su se pokazale uspješnima. Osobe autističnog poremećaja fizički izgledaju potpuno zdrava kao i njihovi vršnjaci, ali imaju brojne smetnje poput zatvaranja u vlastiti svijet, otežana socijalizacija, smetnje u govoru i komunikaciji, nemogućnost iskazivanja emocija i brojne druge. Unatoč brojnim smetnjama autistična djeca imaju i talente koji se ne smiju zanemariti. Nerijetko se ističe njihov talent u crtanju, glazbi i računanju. Te talente treba poticati. Za to su zaslužne brojne ustanove i centri koji se brinu za odgoj i obrazovanje autistične djece. U gradu Splitu trenutno ima dvije ustanove „Centar za autizam“ i Centar za odgoj i obrazovanje „Juraj Bonačić“ koji se skrbe za autističnu djecu i njihovo obrazovanje, također potiču njihove talente i vrše brojne terapije koje mogu pomoći djeci da se integriraju u društvo sa što manje smetnji. Treba imati na umu da autistična djeca imaju težak život i prolaze kroz teške periode, a s njima i njihovi roditelji koji često nailaze na nerazumijevanje i predrasude od strane okoline. Za njih bi trebalo pokazati razumijevanje i pružiti pomoć kako bi se lakše mogli nositi s bolešću vlastitog djeteta. Ovdje bitnu ulogu ima Crkva kao zajednica svih vjernika. Ona je upućena na slabe i bolesne. Crkva ističe dostojanstvo i jedinstvo svake osobe, jer svaka diskriminacija se protivi Božjem naumu. Pitanja s kojima se Crkva i društvo susreću u današnje vrijeme je kako autistične osobe integrirati u društvo, kakvo zaposlenje im omogućiti da se osjećaju kao dio zajednice, kako osmisliti pastoralni rad koji će se pokazati dobar za njih, kako i na koji način ih pripremiti za sakramente. Ističe se kako bi Crkva trebala organizirati župne kateheze u koje će biti uključene autistične osobe. Preporuča se da se autiste ne ostavlja po strani, nego da ih se odgaja sa zdravom djecom. Kateheza im treba pružiti mogućnost da žive svoj život prema svojim sposobnostima. Djecu s autizmom ne smije se lišiti primanja sakramenata i sudjelovanja u liturgiji. Sakramenti su središte kršćanskog života i put prema Kristu. Svaki vjernik ima pravo na njih. Trebalo bi ih se postepeno uvoditi u misna slavlja i održavati duhovne obnove, klanjanje i radionice preko kojih će učiti o vjeri, stjecati svijest o sebi i otvarati se društvu. Sve ovo su smjernice i poticaji kako bi trebalo biti unutar Crkve i društva, neke od njih su provedene u djelo, ali još uvijek ostaje mnogo prostora za razmišljanje i djelovanje.

LITERATURA

a) Izvori

CENTAR ZA AUTIZAM SPLIT, *Godišnji plan i program za školsku godinu 2019./2020.*, Split, 2019.

CENTAR ZA AUTIZAM SPLIT, *Školski kurikulum za školsku godinu 2019./2020.*, Split, 2019.

CENTAR ZA ODGOJ I OBRAZOVANJE „JURAJ BONAČI“, *Godišnji plan i program za 2020. godinu*, Split, 2020.

DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Gravissimum educationis, Deklaracija o kršćanskom odgoju*, (28. listopada 1965.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986.

DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Sacrosanctum Concilium, Konstitucija o svetoj liturgiji*, (4. prosinca 1963.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986.

HRVATSKA BISKUPSKA KONFERENCIJA, *Direktorij za pastoral sakramenata u župnoj zajednici*, (25. travnja 2008.), Glas Koncila, Zagreb, 2008.

HRVATSKA BISKUPSKA KONFERENCIJA, *Plan i program katoličkog vjeronauka u osnovnoj školi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1998.

HRVATSKA BISKUPSKA KONFERENCIJA, *Katekizam Katoličke Crkve*, (11. listopada 1992.), Glas Koncila, Zagreb, 1994.

PAPA FRANJO, *Amoris laetitia, Posinodalna apostolska pobudnica biskupima, prezbiterima i đakonima, posvećenim osobama, kršćanskim supruzima i svim vjernicima i laicima o ljubavi u obitelji*, (19. ožujka 2016.) Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2017.

SVETI ZBOR ZA KLERIKE, *Opći katehetski direktorij*, (11. travnja 1971.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972.

b) Knjige

BUJAS PETKOVIĆ, Zorana - FREY ŠKRINJAR, Jasmina i sur., *Poremećaj autističnog spektra: značajke i edukacijsko – rehabilitacijska podrška*, Školska knjiga, Zagreb, 2010.

BARON - COHEN, Simon - BOLTON, Patric, *Autizam - činjenice, Centar za odgoj i obrazovanje „Juraj Bonačić“ Split*, 2000.

NIKOLIĆ, Staniša, *Autistično dijete*, Prosvjeta, Zagreb, 1992.

REMSCHMIDT, Helmut, *Autizam - pojavni oblici, uzroci i pomoć*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2009.

ŠIMUNOVIĆ Josip, *Župna zajednica na početku trećeg tisućljeća, Pastoralno - teološka razmišljanja o mogućnostima ostvarivanja župnog pastorala u Republici Hrvatskoj*, Glas Koncila, Zagreb, 2009.

c) Članci

BARADA, Slavenka, *Autizam i vjeronauk*, u: *Svjedok*, 19 (2012.), Godišnjak katehetskog ureda Splitsko - makarske nadbiskupije, Split, str. 76 - 83.

BARADA, Slavenka, *Poučavanje vjeronauka djece s autizmom*, u: *Svjedok*, 20 (2013.), Godišnjak katehetskog ureda Splitsko - makarske nadbiskupije, Split, str. 25 - 32.

BULJUBAŠIĆ - KUZMANOVIĆ, Vesna, *Utjecaj terapijskog jahanja na socijalni razvoj djece s teškoćama u razvoju*, u: *Školski vjesnik: časopis za pedagojsku teoriju i praksu*, 66 (2017.) 2, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju, str. 255 - 269.

BLAŽEVIĆ, Krno - ŠKRINJAR, Jasmina - CVETKO, Jasmina - RUŽIĆ, Lana, *Posebnosti odabira tjelesne aktivnosti i posebnosti prehrane kod djece s autizmom*, u: *Hrvatski športskomedicinski vjesnik*, 21 (2006.), Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Edukacijsko - rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 70 - 83.

BABIĆ, Marko, Sudjelovanje u liturgiji osoba s posebnim potrebama, u: *Služba Božja*, 44 (2004.) str. 81 - 85.

CEPANEC, Maja - SIMLEŠA, Sanja - STOŠIĆ, Jasmina, Rana dijagnostika poremećaja iz autističnog spektra - teorija istraživanja i praksa, u: *Klinička psihologija*, 8 (2015.) 2, Rehabilitacijsko - edukacijski fakultet Zagreb, str. 203 - 224.

DEPOLO, Luka, Vjeronaučna pouka za osobe s poteškoćama u razvoju, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CCXVIII, (1998) 9, str. 556 - 557.

IVANOVIĆ, Nada - BARUN, Ivan - JOVANOVIĆ Nikolina, Art terapija - teorije postavke, razvoj i klinička promjena, u: *Socijalna psihijatrija*, 42 (2014.) Klinički bolnički centar Zagreb, Klinika za psihijatriju Zagreb, str. 190 - 198.

KARDUM, Aleksandra, Teološke i metodičke postavke i specifičnosti glazbene terapije za djecu s autizmom u odnosu prema glazbenoj kulturi u redovnoj školi, u: *Metodički ogledi*, 15 (2008.) 2, Centar za autizam, Split, str. 87 - 95.

LAUTER, Zdravka i STARČIĆ, Tanja, Partnerski odnosi i dijete s poteškoćama u razvoju, u: *Ljetopis socijalnog rada*, 14 (2007) 1, str. 27 - 58.

LICE, Stjepan, Pastoral osoba s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CXXVI (1998.) 9, str. 538 - 539.

LJUBIČIĆ, Marija - ŠARE, Sonja - MARKULIN, Marina, Temeljne informacije o zdravstvenoj njezi osoba s autizmom, u: *Sestrinski glasnik*, 3 (2014.) 19, Opća bolnica Zadar, str. 231 - 233.

MATELJAN, Ante i KORDA, Jakša, Kateheza i sakramentalizacija gluhih, u: *Služba Božja*, 49 (2009.) 1, str. 3 - 43.

MATOIĆ, Zvonka, Djeca s poteškoćama u razvoju i sakramenti ispovijedi i pričesti, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CXXVIII (2000.) 10, str. 632 - 634.

MATOIĆ, Zvonka, Program vjerskog odgoja djece i mladeži s posebnim potrebama, u: *Srcem prema vjeri*, Nacionalni skup o vjerskom odgoju djece i mladeži s posebnim potrebama, Zvonka

Matoić (ur.), Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije, Zagreb, 1999., str. 73 - 74.

PRIBANIĆ, Ljubica, Vjera i dijete s posebnim potrebama, u: *Srcem prema vjeri*, Nacionalni skup o vjerskom odgoju djece i mladeži s posebnim potrebama, Zvonka Matoić (ur.), Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije, Zagreb, 1999., str. 15 - 19.

POPČEVIĆ, Klara - IVŠAC PAVLIŠA, Jasmina - SIMLEŠA, Sanja, Razvojna procjena i podrška djeci s poremećajima iz Autističnog spektra, u: *Klinička psihologija*, 8 (2015.) 1, Naklada Slap, str. 19 - 32.

PAVLOVIĆ, Nikolina, Osobe s hendikepom - subjekt pastoralnog djelovanja, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CXXVI (1998.) 9, str. 545 - 551.

SVALINA, Vesna, Glazboterapija i djeca s posebnim potrebama, u: *Tonovi*, 53 (2009.), Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, str. 144 - 153.

ŠIROKI, Ivan, Župna zajednica i briga za osobe s posebnim potrebama, u: *Srcem prema vjeri*, Nacionalni skup o vjerskom odgoju djece i mladeži s posebnim potrebama, Zvonka Matoić (ur.), Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije, Zagreb, 1999., str. 91 - 92.

ZOVKIĆ, Marija, Briga Crkve za osobe s teškoćama u razvoju, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CXXVI (1998.) 9, str. 540 - 544.

ZOVKIĆ, Marija, Sakramenti inicijacije osobama s posebnim potrebama, u: *Srcem prema vjeri*, Nacionalni skup o vjerskom odgoju djece i mladeži s posebnim potrebama, Zvonka Matoić (ur.), Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije, Zagreb, 1999., str. 101 - 106.

ZUBIĆ, Zrinka, Vjeronauk za djecu s mentalnom retardacijom, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CCXVIII (1998.) 9, str. 552 - 555.

d) Web mjesta

Centar za autizam Split, Glazbena terapija,

<https://www.cza-split.hr/glazbena-terapija/>, (pristupljeno 7. travnja, 2020. godine)

Centar za autizam Split, Likovna terapija, Primjena likovnih aktivnosti u individualnom pristupu djeci i mladeži s posebnim potrebama,

<https://www.cza-split.hr/likovna-terapija/>, (pristupljeno 7. travnja, 2020. godine)

Centar za autizam Split, Rad psihologa,

<https://www.cza-split.hr/rad-psihologa/>, (pristupljeno 7. travnja, 2020. godine)

Glas koncila, Katoličke tjedne novine, Bog nas je stvorio jednake u raznolikosti,

<https://www.glas-koncila.hr/4021-2/>, (pristupljeno: 7. travnja 2020. godine)

SUMMARY

Autism is a disorder that occurs in the first three years and lasts for a lifetime. It is a type of disorder in which a child cannot develop normal social behavior. Other symptoms of autism include inability to speak, compulsive and ritualistic behavior, and a strange attachment to objects. The cause of autism is unknown. Some authors cite genetics and brain damage as possible causes. There are various therapies and methods to help the patients: behavioral therapy, music therapy, art therapy, drawing therapy and many others. There are also centers and institutions that offer help and appropriate education to the patients. My paper is based on the city of Split, where the Center for Autism and the Center for Education "Juraj Bonači" are located. In addition to numerous therapies and institutions, children need to be provided with certain pastoral care. Numerous documents have been issued on the pastoral care of people with disabilities, emphasizing the equality and dignity of every person. The need for Catholic education, participation in liturgy and reception of the sacraments is emphasized. Not only the children need help, but also their parents, who are exposed to condemnation on a daily basis. Religious teachers are especially important, who by their example and teaching give meaning to children and encourage them to be better, help them gain trust in people, which is the foundation of interpersonal relationships.

Keywords: Autism, therapy, centers and institutions, pastoral care, family and integration into society.